

Familjen, arvet och kyrkan

Af Birgit Sawyer

I en gammal dansk folkvisa med rötter i medeltiden beskrivs en intressant situation: en kvinna, som normalt inte hade tillträde till tinget, beger sig på egen hand till ett kungligt ting för att där söka hjälp mot sin släkt:¹

1. Liden wor stollt Enge,
– Y grønen skoffu –
saa ienne rider hun till tingi.
Till iumfruens bur att ride.
2. Kongenn taller till rider sin:
»Jeg sier en iumfru till tingen ride!«
3. Kongenn hand luod spørre der-till:
»Huad mone denn iumfrw at tingen well?«

Han får strax besked, för jungfrun kommer nu själv fram till honom och säger:

10. Hør y, daner-kongen! well y meg høre:
jeg haffuer enn sag for eders nade at førre.
11. Jeg war meg saa lidenn enn barnn,
saa tiellig faldtt myn moder fraa.
12. Mynn fadder satte meg liden paa syn knee,
hand skyffte med meg buod guld och fiee.

Men redan efter ett år dog även Ingelilds far, och hon stod som ensam arvtagerska till hela gården. Hennes morbroder övertog ansvaret för henne och arvet men missbrukade sin ställning och tillägnade sig hennes egendom. Jungfrun säger till kungen:

15. Tthy skeer mynn ager, thy slaar myn eng,
dy locker fra meg buode pigger och dreng.
16. Tthi tager fraa meg buode oxo och kuo,
thi loker mynn suene fraa mitt buord.
17. Menn før ind thett skulde saa lenger blyffue,
tha wilde ieg eders nade mitt farnne giffue.«

Kungen tackar för denna gåva, och då han förstår vad hon önskar, erbjuder han henne att välja en av hans män som make. Jungfru Ingelild har tydligen redan hunnit se sig omkring bland männen på tinget, för hon svarar omgående, att hon då väljer herr Ove Stigsson. Kungen uppmanar herr Ove att svara för sig själv, men riddaren verkar inte särskilt entusiastisk över att byta ut sin nuvarande tillvaro mot en bondes. Han säger sig inget ha att komma med och bedyrar:

22. Langtt bedder kand jeg myn ermer snør,
ind ieg kand denn buo-mand werr.
23. Langtt beder kand jeg med høg och hund,
ynd ieg kand ladde dryffue denn plog y
grønn lund.«

Jungfrun har dock svar på tal:

24. »Ttha seeder y karem och aager med meg!
saa guod en bund-syed daa lerer ieg eder.«

Ingelild övertalar riddaren och ställer i utsikt att han alls inte skall behöva förlora något på att byta ställning – tvärtom:

27. »I werer icke niding offuer eders bord!
saa fuor y will enn danmands ord.«

Riddaren ger slutligen jungfrun sin tro, och berättelsen slutar:

30. Ther wor gledes och halleff størr gamell:
– Y grønen skuoff.–
her Offuy och stolltt Ingelild bleff giffuen
tilsamell
Till iumfruens burr att ride.

När jungfrun erbjuder kungen sitt fäderne-
arv, har hon därmed utsett honom till sin för-

Birgit Sawyer (f. Strand), f. 1945, fil.dr., f.d. sekretær i, nu medlem af »Kommittén för medeltidsstudier« ved Göteborgs Universitet, e.o. adjunkt vid Kommunale Vuxenutbildningen, Alingsås.

1. »Jomfruen paa Tingee«, *Danmarks gamle Folkeviser*, vol. IV, nr. 222.

myndare/giftoman, och kungen kan nu taga tillfället i akt att gratis belöna en av sina egna män genom att ge honom flickan med allt hennes fäderne i »hemgift«. Visan belyser flera intressanta drag i medeltida rättsutveckling: för det första kungamakts systematiska strävan att bryta de mäktiga släkternas lokala härskarställning genom ingrepp på rättsväsendets område. Genom att taga sig an individens sak och garantera individen sitt beskydd undergräver kungamakten släktens inflytande över sina egna medlemmar. »Rätten« i äldre tider sågs ofta ha varit placerad i spjutspetsen. Även under landskapslagarnas tid var det den sida, som kunde uppbåda det största antalet beväpnade anhängare, som också hade störst utsikt att få sin »rätt«. När det kungliga inflytandet så småningom växer, beror detta just på den makt kungen kunde sätta bakom sina ord, vilket väl illustreras i folkvisan: ensam mot sin släkt var jungfrun maktlös, men med kungen bakom sig fick hon sin rätt:

29. Hun red till thinge, hun waar saa iene:
kongenn fulde hinder sidenn hiem med ald
syn mend.«

Och inför åsynen av kungens beväpnade följe kan vi nog förutsätta att jungfruns morbröder snabbt insåg vem som hade »rätten« på sin sida!

Vad som också är intressant med denna folkvisa är att den beskriver ett problem, som tydligen inte varit ovanligt i det medeltida Danmark. I Jyske Lov (av 1241) stadgas följande:

»Brothær ma æi haldæ systær mæth sik vgift mæthæn han wil, æn of brothær wil haldæ syster mæth sik for hænnæ pænning yuær attan wintær, æth annæn frændæ thær qvinnæ wæri ær, of swo ær witnæ til af frændær, at the mattæ hænnæ quæmlik stæthæ, tha skulæ andræ frændær thær næst æræ kæræ thæt for konung//tha ma kunung mæth theræ rath giftæ hænnæ æftær hænnæ hør, for thy at swo sum hun tapær siit fæthærn thæn timæ hun giftær sik sialf, oc gangær af frændærs rath, swo mughæ frændær æi haldæ hænnæ længær æn hun kummer til laghæ aldær...«²

En kvinna stod enligt de danska lagarna alltid under manligt förmyndarskap; såsom ogift under faderns eller, om denne var död, under närmaste vuxne manlige släkting; såsom gift under makens. Från *Jadems* förmyndarskap kunde hon under inga omständigheter bli fri, förrän hon giftes bort, men om förmyndaren var någon annan, hade hon alltså i vissa fall möjlighet att genom sina släktingar vädja till »kungen«. Lagrummet talar också om flickor och änkor, som »krävt sig bortgifta på tingen«, och det förefaller alltså som om kvinnor även kunnat handla på egen hand, t.ex. i situationer, där de av en eller annan anledning stod utan släktingarnas stöd. Lagbestämmelserna behandlar alltså situationer, där kvinnans förmyndare hade ekonomiskt intresse av att uppskjuta hennes giftermål. Ett sådant egoistiskt handlande kunde dock på sikt gå ut över inte bara flickan utan över hela släkten; för kvinnor, som inte gifts bort unga, återstod endast klostret som ståndsmässig försörjningsmöjlighet, och en sådan lösning kan för många – inklusive kvinnan själv – ha framstått som mindre åtråvärd. För inträde i kloster skulle släkten utrusta henne med en anseilig hemgift – helst bestående av jord, som därmed för alltid övergick från släktens till kyrkans ägo.

I våra medeltida källor finns många exempel på jordägarnas försök att undvika förminskning och uppsplittring av släktjorden, och i de medeltida lagarna runt om i Skandinavien kan dragkampem mellan dem och kyrkan tydligt avläsas. De lagar det gäller är med några få undantag inga lagar i modern mening utan *rättsböcker*, dvs privata samlingar av rättsregler, som förmodligen var resultatet av en rad kompromisser mellan samhällets makthavande: jordägarna, kungen och kyrkan. Många av rättsreglerna går säkerligen tillbaka på tingsbeslut, vilka nu blivit prejudicerande. Det är omöjligt att avgöra reglernas ålder; de stilistiska kriterier, som traditionellt använts för att datera dem, har på senaste tiden helt underminerats. Lagarna är vidare bevarade endast i sena handskrifter,

2. *Jyske Lov I:8. Danmarks gamle Landskabslove*, bind II, København 1933, s. 38ff.

och sedda i ett skandinaviskt perspektiv är dessa i stort sett samtida, dvs. de härrör samtliga från 1200–1300-talen. Fler och fler forskare har nu övergivit den traditionella synen på lagarna som ett pietetsfullt »nedtecknande« av urgammal sedvanerätt. Som bl.a. Elsa Sjöholm framhållit är lagreglerna framför allt uttryck för en aktuell politisk vilja, och de måste i första hand tolkas mot sin samtidsbakgrund³.

Den traditionella synen på lagarna är dock seglivad; fortfarande styrs vi av äldre forsknings resultat och teorier, och i synnerhet gäller detta på arvsrättens område. Denna äldre forskning satt fast i ett *utvecklingsperspektiv*, där vår tid utgör slut- och höjdpunkten i en lång utvecklingskedja. Precis som 1800-talets statsideologi varit avgörande för bedömningen av andra och äldre samhällsformer såsom ofullkomliga och i bästa fall steg på vägen mot den fulländade nationalstaten, har den lika arvsrätten fått bilda slutmålet i en lång och gradvis »utveckling« från sämre till bättre villkor för kvinnorna. Det är härvid omfånget av den lagstadgade arvsrätten som fått utgöra mätinstrumentet. Men för det första är detta mätinstrument både otillräckligt och missvisande, om vi skall förstå kvinnornas situation, och för det andra bygger utvecklingsteorien på en utgångspunkt, som är omöjlig att bevisa, nämligen att kvinnorna ursprungligen skulle ha saknat arvsrätt.

Det är faktiskt enbart på skillnader mellan våra medeltida landskapslagar, som äldre forskning byggt upp hela sin utvecklingsteori: de lagar, som låter söner ärva (jord) före döttrar, har ansetts representera ett äldre stadium, där kvinnornas arvsrätt fortfarande inte var riktigt erkänd, vilket i sin tur fått »bevisa« att de på ett ännu äldre stadium saknat all rätt att ärva⁴. Med denna syn på den kvinnliga arvsrättens historia förstår man

varför Birger Jarl uppfattats nästan som en föregångare till Fredrika Bremer i emancipationsvilja. Med sin reform skall han i Sverige ha ersatt principen »Gånge hatt till och huva ifrån« med den nya enligt vilken syster ärver hälften mot broder, varigenom han anses ha avsevärt förbättrat de svenska kvinnornas ställning. Denna bild av Birger Jarl och hans insatser är fast rotad, men det är nu hög tid att avliva myten. Dels vilar traditionen på bräcklig grund (faktiskt enbart på en uppgift i Erikskrönikan), och det undandrar sig vår bedömning när och hur principen om kvinnors halva arvsrätt slog igenom, dels måste det ifrågasättas om principen verkligen innebar förbättringar för kvinnorna generellt sett.

Enligt samtliga danska och de flesta svenska landskapslagar ärver syster hälften mot broder; det är sedan denna princip som i och med Magnus Lagaböters och Magnus Eriks sons allmänna landslagar samt Jónsbók kom att genomföras i hela Skandinavien (utom på Gotland). Därmed ersattes i vissa delar av Sverige, i Norge och på Island en annan princip, som givit bröder företräde framför systrar till arv av fädernejord. Vid jämförelser av dessa olika principer har man tagit fasta på den »utvidgning«, som kvinnornas *lagstadgade* rätt till arv innebar. Vad som sällan kommit fram i diskussionen är att kvinnor, som gifte sig, utrustades med hemgift, dvs. inte arv i formell mening men i praktiken ett förskott på arvet. När döttrarnas andel nu fixerades i förhållande till sönerns, innebar detta därför såväl en inskränkning som en utvidgning av kvinnornas *faktiska* arvsrätt: för gifta kvinnor kunde hemgiften bli mindre, då den nu maximerades till en halv brorslott, medan å andra sidan nu även ogifna kvinnor garanterades ett lagstadgat minimum. Det skall också framhållas att de lagar, som ger kvinnan halv

3. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, (KHL) X, sp. 228–233 (»Landskapslove«); Birgit Sawyer, »Syster tager hälften så mycket som broder«, i *Forskning och framsteg*, 1983: 8, s. 10–17; Elsa Sjöholm, *Gesetze als Quellen mittelalterlicher Geschichte des Nordens*, Stockholm 1976, s. 174ff; se även Randi Andersen, »Kvinnas økonomiske rettsstode i norsk mellomalder« i *Kvinnans ekonomiska ställning under nordisk medeltid*, utg. H. Gunneng & B. Strand, Göteborg 1981, s. 81–88; Grethe Jacobsen, »Ændrede kvinders stilling sig ved overgangen til kristendom i Norden?« i *Förändringar i kvinnors villkor under medeltiden*. Reykjavik 1983, s. 26–40.

4. Åke Holmbäck, *Åtten och arvet enligt Sveriges medeltidslagar*. Uppsala 1929; Elsa Sjöholm, *op. cit.* s. 35–52.

brorslott, samtidigt beskär hennes rörelsesfrihet och inskränker hennes dispositionsrätt⁵.

Om några generella förbättringar i kvinnors villkor är det alltså inte tal, och det var inte heller det, som reformen syftade till. Att den ena principen kom att segra över den andra, har, som jag skall försöka visa, med förändringar i den ekonomiska och demografiska verkligheten att göra. Viktigt att slå fast är också att *båda principerna* formulerats och kodifierats som ett svar på det hot, som den växande centralmakten, framför allt kyrkan, utgjorde. Även om den princip, som slutligen övergavs, kan förmodas delvis återspegla en äldre arvsordning, hoppas jag kunna visa, att talet om »hatt till och huva ifrån« såsom speciellt utmärkande för ett äldre utvecklingsstadium inte håller. Vad medeltidslagarna reglerar är rätten att ärva *jord*; enligt vilka principer lösöret skulle fördelas före reformen vet vi inte. Den halva brorslotten innebar heller ingen garanti för kvinnors rätt till jord; till långt in på 1800-talet försökte jordägarna förbehålla släktjorden åt sönerna genom att lösa ut dottrarna med lösöre. Vid jämförelse av de två principerna kan slutligen konstateras, att det före reformen egentligen bara varit *ogifta kvinnor med bröder i livet* som missgynnats.

Den vackra utvecklingslinjen från ingen via halv till hel arvsrätt för kvinnor har inget stöd i våra källor. Enligt de allra äldsta skriftliga vittnesbörderna, runinskrifterna, hade många kvinnor egen förmögenhet. Detta framgår av det stora antal runstenar, som rests av kvinnor: i Uppland inte mindre än ca 22,5%, och av ca 1200 undersökta runinskrifter från olika delar av Sverige (Uppland, Södermanland och Västergötland) samt hela Danmark är siffran 18%, varav nästan hälften rests av kvinnor ensamma. Ytterst få, inte ens 2%, av runinskrifterna talar uttryckligen om arv och ägande, men min hypotes är att även många andra stenar kan ha tjänat samma syfte. Genom sina noggranna uppräknningar av efterlevande och övriga upplysningar om såväl

efterlevandes som avlidnas inbördes släkterelationer torde åtskilliga stenar ha tjänat som ett slags dokument, genom vilka de efterlevandes arvsanspråk gjordes gällande.

Exempel:

(Sdml 101), rest av »Sigrid, mor till Alrik, dotter till Orm, efter Holmger, sin make, far till Sig-röd.«

(U 617), »Ginnlög, Holmgers dotter, Sygröds och Göts syster efter maken, son till Håkon jarl.«

Bland stenar, som explicit talar om arv är Hillersjöstenen (U 29) och de därmed förbundna Snottstastenarna (U 329–332) verkliga paradexempel. Enligt Hillersjö-inskriften ärvde änkan Gerlög genom barn och barnbarn inte mindre än tre olika släkter⁶.

Att kvinnor kunde ärva under 1000-talet är således ställt utom allt tvivel, och frågan om de kunde ärva tillsammans med bröder beror helt och hållet på vad vi menar med arv. Kvinnor som gifte sig har helt visst alltid fått någon form av hemgift, och denna är ju att betrakta som ett förskottsarv. I vilken utsträckning hemgiften kunde bestå av jord, ved vi inte; det måste ha varit olika från fall till fall (beroende på flickans marknadsvärde?), men vi vågar nog förutsätta, att jordägarna så långt möjligt sökte undvika en uppsplittring av familjejorden, åtminstone så länge de själva var i livet och hade fler barn att försörja. Enligt vilka principer arvet fördelades mellan syskon vet vi helt enkelt inte, men det kan förmodas att arvssystemet varit betydligt friare än vad som blev fallet, när den växande centralmakten tvingade jordägarna att slå vakt om släktjorden. Sannolikt var det också från jordägarna som initiativet till att kodifiera viktiga rättsregler såsom arvsbestämmelserna utgick – de befarade att mista sin ekonomiska bas och därmed sitt politiska inflytande. *Kungamakten* gjorde t.ex. anspråk på arv efter arvingelös person, och det blev därför viktigt att fastställa vilka som egentligen var arvsberättigade. Att detta kungliga anspråk varit en av drivkrafterna till

5. Birgit Sawyer, *op. cit.* Forskning och framsteg; Randi Andersen, *op. cit.*; Grethe Jacobsen, *op. cit.*

6. Egen pågående undersökning.

kodifieringen av arvsreglerna framgår mycket klart av de norska landskapslagarna, som efter sina långa och ytterst invecklade arvsföljdsbeskrivningar slår fast att hänsyn måste tagas till alla uppräknade, innan arvet kunde gå till kungen.

Kyrkans anspråk gick betydligt längre; den krävde att alltid insättas som arvinge jämsides med den avlidnes barn. Med löfte om evig salighet, resp. hot om evig fördömelse, sökte kyrkan – med stor framgång – förmå människor att »ge för sin själ«. Eftersom dylika s.k. själagåvor högst avsevärt kunde minska arvet för de efterlevande, stötte kyrkans krav på hårt motstånd, och dragkampen mellan jordägarna och kyrkan illustreras mycket väl av följande bestämmelse i Äldre Västgötalagen:

»På dödsdagen må man icke enligt lag giva bort från arvingen, om ej arvingen själv säger ja därtill. Så säga lärde man, att man må ej säga nej därtill enligt Guds rätt«⁷.

Tack vara en bevarad påvebulla (från Innocentius III, 1206) får vi en inblick i vilka uttryck som det världsliga motståndet tog sig. Kung Sverker d.y. hade berättat för påven, att lagmännen vid det årliga lagläsandet inför folket på tinget brukade kungöra att arvingarnas närvaro och samtycke erfordrades för gåvor på dödsbädden. Vi får också reda på att präster stämdes till världsliga ting i dylika mål, vilket påven naturligtvis fördömde⁸. Dragkampen kan följas runt om i Skandinavien, och endast långsamt segrar principen om individens rätt att donera till fromma ändamål utan arvingernas samtycke, men rätten är alltid begränsad till en viss kvot: i Norge fastställdes t.ex. kvoten till 1/10 av arvejorden och 1/4 av den förvärvade. I Sverige fastställde svealagarna kvoten till 1/10 av arvejorden och gav rätt att skänka bort all förvärvad. Mest restriktiv var Smålandslagen, som begränsade kvoten till 1/24! Betydligt generösare är de danska landskapslagarna, som samtliga ger individen rätt att skänka bort en

halv »huvudlott« (hustrun dock endast med makens samtycke), men allra längst tycks kyrkan ha kommit i Väster- och Östgötland, där sjuk människa får ge bort en halv och en frisk en hel huvudlott⁹. Sannolikt är det just kyrkans krav på en arvsandel, som påskyndat övergången till fasta, lagligen fixerade arvs-lotter för varje familjemedlem, kvinna som man. Denna övergång från ett friare till ett strängt reglerat arvssystem äger rum runt om i Skandinavien under 1100- och 1200-talen, tidigare i Danmark än i övriga delar.

Övergången skall ses mot bakgrund av kyrkans växande inflytande. Eftersom kyrkan uppmuntrade alla, kvinnor som män, att ge för sin själ, måste även kvinnornas arvsrätt bestämmas. I det förkristna samhället hade troligen inte ett sådant behov förelegat; då fanns ju ingen konkurrent om arvet. Utskiftning ägde bara rum, när någon familjemedlem *lämnade hemmet* och för kvinnorna blev detta aktuellt enbart vid giftermål. Det arv, som eventuellt gått till ogifta kvinnor, kom i det förkristna samhället att under alla omständigheter stanna inom släkten. Med kristendomens införande, kyrkans etablerande och klostrens rättande ändras dock bilden radikalt: under kyrkans inflytande upphörde successivt bruket att sätta ut barn, vilket måste ha lett till att fler kvinnor än tidigare uppnådde vuxen ålder. Dessutom öppnas nu en helt ny karriär för kvinnorna, vilka i stället för att förbli hemmadöttrar eller ikläda sig sin traditionella roll som makor och mödrar nu kunde välja att bli nunnor. Men framför allt kunde nu ensamstående kvinnor och änkor, vilka innehade ett visst mått av ekonomiskt oberoende, till kyrkan skänka bort jord och andra ägodelar, som annars skulle ha stannat inom släkten.

I hela Skandinavien befarade jordägarna ägosplittring, och det hot som kyrkans krav på själagåvor utgjorde bemöttes på olika sätt. En lösning var att så långt möjligt utestänga kvinnor från en lagfast arvsrätt till jord, en

7. *Svenska landskapslagar*, utg. Å. Holmbäck & E. Wessén, Stockholm 1979: Äldre Västgötalagen, Ärvdabalken 10, s. 77.

8. *Diplomatarium Suecanum (DS)*, n. 131.

9. *KHL XVIII*, sp. 218–233 (»Testament«).

annan var att visserligen tillerkänna kvinnan arvsrätt men begränsa den till hälften mot broder, och att samtidigt på alla vis inskränka kvinnornas dispositionsrätt. Att det blev den senare som segrade har naturligtvis med kyrkans ökade inflytande att göra: direkt på grund av dessa krav på själagåvor från alla och donationer för intagande av kvinnor i kloster, men även indirekt på grund av det – relativt sett – större antalet överlevande kvinnor.

I detta sammanhang kan en jämförelse med den svenska arvsreformen 1845, när lika arvsrätt för kvinnor genomfördes, vara belysande. Traditionellt har man ju tillskrivit Fredrika Bremer äran av denna arvsreform, men som Gunnar Quist visat var kvinnornas lika arvsrätt inte så mycket en emancipationsakt som ett led i kampen mellan riddarhus och borgarstånd, en kamp som gick ut på att göra frälsejorden lättare åtkomlig för af-färsändamål¹⁰. Allt talar för att arvsreformen i det medeltida Skandinavien hade en liknande bakgrund: under medeltiden var det emellertid *kyrkan* som ville komma åt aristokratiens jord. Det har vidare sagts om arvsreformen 1845 att tiden var »mogen«: en av faktorerna som spelade in för dess genomförande var att Sverige under 1800-talets början hade ett överskott på kvinnor. Behovet att försörja ett stort antal ogifta kvinnor spelade stor roll för de samtidiga reformer, som öppnade olika slags yrkesvägar för kvinnorna, och det är klart, att arvsreformen måste ses även mot denna bakgrund: med större arv kunde vissa kvinnor förbättra sina giftermålschanser, medan andra åtminstone kunde försörja sig själva.

Utan att förutsätta ett kvinnoöverskott i det medeltida Skandinavien kan vi i vart fall räkna med ett proportionellt sett större antal överlevande kvinnor än under hednisk tid. I en sådan situation kanske lagligen fixerade

arvsandelar även för kvinnor framstod som en god lösning, en lösning som gav rättvisare fördelning mellan syskonen och också gav kvinnor, som inte gifte sig möjlighet att betala vad det kostade att gå in i kloster.

Hitills har jag uppehållit mig vid de bestämmelser som lagarna innehåller. I vilken utsträckning de egentligen tillämpades vet vi inte; endast en systematisk genomgång av våra äldsta diplom kan kasta ljus över praxis på olika håll. För Sveriges del har vi belägg för att kvinnor redan före »Birger Jarls reform« ärvde jord tillsammans med sina bröder; härom vittnar diplom från 1208, 1237, 1251 och 1254¹¹. Det sistnämnda är intressant också för att det visar hur även ogifta kvinnor kunnat ärva jord (två bröder ger abbedissan i Gudhem rätt att för klostret använda den ena systemens »tredjedelarv«). Framför allt visar en genomgång av de svenska diplomerna att många bevarade donationsurkunder anger kvinnor som givare. Det rör sig om donationer från ogifta kvinnor, från hustrur och änkor, och donationerna är ofta av ansevärd storlek. Ofta omfattade de jord, och samtliga dåtida kloster figurerar liksom åtskilliga kyrkor runt om i landet. Det intressanta med dessa urkunder är inte bara att de ger oss många exempel på kvinnors arv och ägande i 1200-talets Sverige; de tycks också besanna det rykte som kvinnorna hade om sig på många håll i Europa att vara mycket generösa mot kyrkan¹².

Att detta rykte hade fog för sig framgår av belägg från hela Västeuropa; speciellt i Spanien och Sydfrankrike framträder kvinnor som de huvudsakliga donatorerna, vilket David Herlihy har förklarat med deras "higher sense of piety and greater generosity"¹³. Det har också framhållits att kristendomen redan från början attraherade speciellt kvinnor, och att den äldsta kyrkan räknade fler kvinnor än

10. Gunnar Quist, *Fredrika Bremer och kvinnans emancipation*, Göteborg 1969, s. 14–19.

11. *DS*, n. 134 (1208); 295 (1237); 387 (1251) och 415 (1254).

12. Egen pågående undersökning.

13. David Herlihy, "Land, family and women in Continental Europe, 701–1250", *Traditio* 18, 1962, s. 89–120; citatet från s. 108.

män bland sina trogna¹⁴. En annan faktor, som förklarar kvinnornas stora roll som donatorer är deras livslängd: även under medeltiden tycks kvinnorna ha levt längre än män, och kombinerat med morgongåve- och hemgiftssystemet innebar detta att mycket jord kunde ackumuleras i kvinnohänder, trots att företrädare genomgående gavs män i fråga om arv¹⁵. I sin undersökning om saxiska kvinnor under medeltiden slår Karl Leyser fast, att änkor och ogifta kvinnor på grund av sitt ackumulerade jordinnehav hade mer att ge kyrkan, och att ensamstående kvinnor ofta bidrog till nygrundanden av kyrkliga institutioner eller donerade till existerande kloster. Ofta valde de att leva tillsammans med en manlig släkting, som tillhörde kyrkan och berikade då hans stift eller församling med sin förmögenhet. Rika änkors ställning var alltid vansklig, och störst säkerhet kunde de åtnjuta i ett kloster, som kunde skydda dem från släktingars attacker. Ett ansevärt antal nunnekloster grundades av både franker och anglosaxer efter deras kristnande, och i Saxen, som undergick samma utveckling 300 år senare, var de sociala förhållandena likartade. Karl Leyser skriver: "Marriages were costly and the presence of many unbetrothed girls in the house of Anglo-Saxon, Frankish and Old Saxon nobles threatened their peace. Infanticide was not unknown even among the aristocracy. Unmarried girls were exposed to the incestuous advance of their own kin"¹⁶. Även i Skandinavien torde ogifta flickor och änkor ha varit extra utsatta, både med hänsyn till sin person och sin egendom. Att draga sig tillbaka till ett kloster gav dem möjlighet att behålla sin sociala ställning samtidigt som det garanterade dem såväl beskydd som utlopp för social aktivitet. – I Saxen blev följderna av de frikostiga donationerna till nunneklostren att adeln förlorade kontrollen över sina egendomar. På 1000-talet blev saxiska furstar mindre toleranta mot rika änkor, som dis-

ponerade stora arv, och tvingade dem att gifta om sig.

Den stora faran med donationerna var att familjegendom för alltid överfördes till kyrklig ägo, och runt om i Europa bevittnar vi konflikten mellan jordägarnas vilja att å ena sidan sörja för sina kvinnor – som genom sitt arbete och sina böner i sin tur sörjde för släktens andliga väl – och å andra sidan deras försök att förhindra familjegendomens uppsplittande. Samma konflikt bevittnar vi, om än något senare, i Skandinavien, där kompromisslösningarna satt sina tydliga spår i våra medeltida landskapslagar. Uppenbarligen var det många som befarade att utvecklingen skulle gå lika långt här som på andra håll i Europa, t.ex. Saxen. Motvilja mot alltför frikostiga kyrko- och klosterdonationer reflekteras även i samtida litteratur, där fromma änkor lyser med sin frånvaro, och kyska jungfrur snabbt blir betvingade:

När det gäller Danmark kan det explosionsartade grundandet av nunnekloster under 1100-talets andra hälft ha varit bidragande orsak till denna attityd. Även om varje nunnekloster inte hyste så många nunnor, får vi räkna med att det var ur samhällets allra högsta skikt, som de rekryterade sina medlemmar och alltså därigenom kom att spela en stor nationalekonomisk roll. Vi vet inte, när principen om lagstadgad arvsrätt för alla kvinnor infördes i Danmark, men att den var tämligen ny och väckte opposition är tydligt. I sin historia gör Saxo sig Saxo Grammaticus ofta till tolk för den jordägande aristokratien, och så är i synnerhet fallet, när han kommer in på den kvinnliga arvsrätten. Det sätt, varpå han förankrar den i landets historia är mycket avslöjande:

I Gesta Danorum sägs kvinnornas arvsrätt gå tillbaka på Sven Tveskägg, som av tacksamhet för kvinnornas uppoffrande insatser vid hans friköpande ur fångenskap, skall ha

14. A. v. Harnack, *The Mission and Expansion of Christianity in the first three Centuries*, vol. II, New York 1908, s. 73.

15. Karl Leyser, *Rule and Conflict in an Early Medieval Society*, London 1979, s. 49–62.

16. *ibidem* s. 64.

givit dem rätt att i framtiden taga arv, vilkent lagen enligt Saxo dittills förbjudit. Noteras bör, att Sven Tveskägg på detta stadium i Saxos historia är allt annat än en hjälte; med förakt talar Saxo om Svens trälnatur, hur han gång på gång lät sig friköpas, och hur han för att betala sina skulder förödde kronans gods. Hans upprepade tillfångataganden var enligt Saxo Guds straff för hans uppror mot fadern, Harald Blåtand, och för hans motstånd mot kristendomen. Med förundran beskriver Saxo därför de danska kvinnornas iver att friköpa den man »som förbrutit sig mot sin fader och mot Himmelen«. – Det står helt klart att Saxo var en motståndare till den kvinnliga arvsrätten; enligt hans historieskrivning skall den ha varit *förbjuden* i den gamla goda tiden, och den skall till råga på allt ha givits dem av en hednisk kung som ersättning för en handling, som ju ytterst stred mot Guds vilja¹⁷!

Med gällande arvslagstiftning förstår man också, varför Saxo – och många med honom – motsatte sig kyrkans krav på kvinnans samtycke till äktenskap; när kvinnor började ära *enligt lag*, blev det ännu viktigare för hennes släkt att kontrollera hennes framtidsplaner. De danska landskapslagarna gör också äktenskapets ingående till en ren släktangelägenhet, och Saxo visar i sin historia, hur liten anledning man hade att lita på kvinnors omdöme. Sannolikt hade han i uppdrag att förankra kyrkans krav på consensus i landets egen historia, och i detta syfte försäkrar han oss att »de gamle hade för sed att överlåta valet av make på kvinnan, som skulle gifta sig«. Men det är betecknande att hans egen historia motsäger detta påstående: i den kristna delen av *Gesta Danorum* uppges endast en kvinna vara tillfrågad (den svenska – och hedniska – drottningen Sigrid Storråda), och i den hedniska delen uppges allt som allt 13 kvinnor vara tillfrågade, men inte ens hälften av dem lyckas göra sin vilja gällande. I övriga

fall tar kvinnornas egna val en ända med förskräckelse¹⁸. I *Gesta Danorum* möter vi alltså kyrkofädernas uppfattning om kvinnan som i alla avseenden underlägsen mannen, liksom det härskande skiktets övertygelse om nödvändigheten att kontrollera kvinnan och underordna henne under mannen och släkten. I Saxos historia går det därför alltid illa för kvinnor, som vill hävda sitt oberoende. Dyliga kvinnor representeras i hans *förkristna* historia av uppdiktade »sköldmör«, kvinnliga krigare, som tack vare sin föresats att leva kyskt kunde leva sitt liv på egna villkor. Verklighetens kvinnor kunde i Saxos tid också hävda sitt oberoende – till samma pris som sagans sköldmör; med kyskheten som vapen kunde ju nunnan och änkan försvara sin rätt till självständighet, och det är inte ägnat att förvåna, om sådana kvinnor uppfattades som ett allvarligt hot mot den rådande samhällsordningen. Inte nog med att de undrandrog sig sin bestämelse att vara makor och mödrar; med gällande arvsbestämmelser kunde de ju dessutom hitta på att undandraga sina familjer egendom, som i stället för alltid överfördes till kyrkan! I Saxos *kristna* historia lyser följaktligen sådana kvinnor med sin frånvaro. Budskapet är entydigt: kvinnlig självständighet tillhör ett ofullkomligt och hedniskt förflutet. Samtidens självständiga – kristna – kvinnor, nunnorna, tigs ihjäl¹⁹.

Även de isländska släktsagorna är anmärkningsvärt fria från ogifta kvinnor. Detta har *Roberta Frank* förklarat med den vikt, som isländska 1200-talsförfattare lade vid äktenskap, familjeförbindelser och barnalstring²⁰. Madonnorna lyser med sin frånvaro; vi känner faktisk bara till namnet på inalles sex isländska nunnor mellan år 1000 och 1300; den första, Gudrun i *Laxdæla saga*, hade haft fyra män plus ett antal älskare och barn, och hon lär inte ha blivit nunna förrän vid ganska hög

17. Birgit Strand, *Kvinnor och män i Gesta Danorum*, Göteborg 1980, s. 253f.

18. *ibidem* s. 105ff; 250. Citatet från *Saxonis Gesta Danorum* I, utg. J. Olrik & H. Ræder, København 1931, s. 106 (28–30).

19. B. Sawyer, »Sköldmön och madonnan: kvinnlig kyskhet som ett hot mot samhällsordningen«, i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1986 2. s. 3–14.

20. Roberta Frank, "Marriage in twelfth- and thirteenth-century Iceland" i *Viator*, vol. 4, 1973, s. 473–484.

ålder. Två andra nunnor lär också ha haft make och barn; båda blev nunnor efter att ha blivit änkor, möjligen för att uppenhålla familjetraditioner – en var biskopsdotter (!) och den andra var mor till en präst. Enligt Biskupasögur levde två av de tre återstående nunnorna i celibat. Författaren följer upp denna upplysning med anekdoter, som illustrerar de ödesdigra effekterna av sådan – livslång – kyskhet: den ena fick besvär med sin syn, och den andra blev – om inte svagsynt så näst intill – svagsint!

Det är uppenbart, att man på Island inte värdesatte kyskheten som sådan. För att citera Roberta Frank: "In the family sagas – one way to find out who is the villain is to locate the nearest bachelor, if you can find one. He is usually an outlaw, a thug, a poet, or worse... When there are two unmarried protagonists in a saga, on the one hand the man who openly declares that he wants nothing to do with women will be the greater scoundrel. On the other hand, the bachelor who demonstrates his heterosexual interests – however crudely – is judged redeemable. To make a bachelor like Grettir more respectable, the saga-author places him a variety of amorous encounters – represented in most English translations of the saga by a series of blank spaces and dots..."²¹

Den svårighet som islänningarna hade att betrakta ett kysk leverne som en dygd, återspeglas i deras språk; det isländska ordet för ungskarl betyder ungefär vagabond eller usling, och termen, som används för att beteckna en ogift kvinna, betyder också »en som har otur« (*einhleypingr* resp. *úgiþtr*).

Saxo och hans isländska kolleger är alltså överens i sin motvilja mot livslång kyskhet för kvinnor, och budskapet i deras skrifter är enkelt och entydigt: det normala för kvinnor är att gifta sig, och lovvärt är, när de viger sitt liv åt sina män. Kontrasten är slående, när man jämför med den kyrkliga historieskrivningen, där idealbilden är Jungfrun, som lever tillbakadraget under utövande av allsköns

kristliga dygder, eller kvinnan – gift eller ogift – såsom gynnare av kyrkor och kloster. Med högaktning talas om jungfrur och änkor, som vigt sitt liv åt Gud. Denna kontrast illustrerar det motstånd, som kyrkan fortfarande hade att kämpa emot i 1200-talets Skandinavien. Som Jack Goody framhållit kan många av kyrkans ingripanden i äktenskapsfrågor förklaras med dess övergripande strävan att hålla antalet legitima arvingar nere och att överhuvudtaget försvåra överförandet av familjeegendom från en generation till en annan²². Orsakerna var naturligtvis delvis ideologiska – det gifta ståndet ansågs ju klart underlägset det ogifta – men framför allt ekonomiska, och kyrkans försök att uppnå sitt mål var många:

I det förkristna samhället hade man haft olika möjligheter att komma till rätta med barnlöshet; för att tillförsäkra sig om manlig avkomma hade man kunnat tilgripa följande utvägar, vilka samtliga kom att motarbetas av kyrkan:

- 1) *Sexualiteten* som sådan blev föremål för kyrkans kontroll; inte nog med att sexuell samvaro mellan äkta makar förbjöds åtskilliga dagar under året, kyrkan lade sig också i de intimare detaljerna och utdömde all sexuell lust som syndfull. *Änkor avråddes från att gifta om sig*, och askes-idealet hölls upp som den säkraste vägen till frälsning.
- 2) *Frilloväsendet* hade varit utbrett, och kyrkan kämpade för införandet av monogami samt distinktionen mellan legitima och illegitima barn, varvid de sistnämnda enligt kyrkan skulle göras arvlösa.
- 3) Genom *skilsmässa* hade barnlösa makar kunnat bryta upp och genom ett nytt äktenskap försöka alstra arvingar. Kyrkan förbjöd kategoriskt denna lösning.
- 4) *Adoption*, ett under antiken vanligt sätt att skaffa arvingar, motarbetades av kyrkan.
- 5) För en jordägare utan manliga arvingar var det förmånligt *att gifta bort en dotter med någon nära släkting* så att familjens egendom

21. *ibidem* s. 481.

22. Jack Goody, *The Development of the Family and Marriage in Europe*. Cambridge 1983, s. 34–156.

kom att stanna i släkten. Även här ingrep kyrkan med sina »förbjudna led«; inte bara blodsband (intill sjunde, senare fjärde, led) konstituerade äktenskapshinder utan även andligt släktskap, t.ex. faderskap.

- 6) Mot *familjeöverhuvudenas rätt att bestämma över barnens giftermål* ställde kyrkan kravet på båda makarnas eget samtycke. Detta var ett viktigt led i kyrkans kamp mot släktens makt över individen; om endast makarnas ömsesidiga samtycke var nödvändigt för ett giltigt äktenskap, skulle därmed familjeöverhuvudenas planer på lämpliga allianser försvåras och deras kontroll över familjeegendomens framtida öden brytas.

Att motståndet mot kyrkans äktenskapspolitik blev hårdnackat är inte svårt att förstå. I varje given population, där frilleväsande, skilsmässa, omgifte, släktäktenskap, adoption och polygami är förbjudna, räknar man med att ca 40% av familjerna kommer att sakna manliga arvingar²³. Våra skandinaviska landskapslagar illustrerar väl, hur man motsatte sig dylika konsekvenser: här ges möjlighet för mannen att lysa oäkta barn legitima på tinget, i de norska lagarna och i Grågås är skilsmässa fortfarande tillåten, omgifte betraktas som normalt, och förbjudna led förekommer inte i vissa lagar, inte heller kravet på kvinnans samtycke till äktenskap – däremot

mot hänvisas till *släktens samtycke*. Klart framgår alltså att äktenskapsfrågor enligt lagarna är en släktangelägenhet.

Så märker vi även på detta område dragkampen mellan jordägarna och kyrkan. Att kyrkan varit framgångsrik och uppfattades som ett starkt hot framgår av den opposition, som framför allt motarbetar kyrkans kvinnliga kyskhetsideal och i stället propagerar för den lojala, lydiga och mannen (och släkten) underdåniga hustrun. För kristna författare var det naturligtvis omöjligt att öppet kritisera eller ens ifrågasätta kyrkans kyskhetsideal. Nordiska författare fick hitta andra utvägar att föra fram sitt budskap. Isländska författare låtsas helt enkelt inte om andra än gifta kvinnor, och Saxo befolkade den hedniska forntiden med inlånade fantasikvinnor, mot vilka han utan risk kan rikta den kritik, som egentligen är avsedd för deras kristna – och högst verkliga – medsystrar: änkorna och nunnorna.

– Om en kyrkans man varit närvarande, när vår jungfru red till tinget för att hos kungen vädja om hjälp mot sin släkt, hade han säkert suckat; han hade naturligtvis hellre sett, att hon i stället för äktenskap hade valt att gå med sitt arv i kloster. Å andra sidan kanske hans sinne livades av hoppet att hon skulle överleva sin riddare och bli en kysk – och mot kyrkan generös – änka!

23. *ibidem* s. 44.